

Роль козацької еліти в історії Гетьманщини та Січі

В. В. Кривошея

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ЯК ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ

Пропонована публікація є продовженням низки історіографічних оглядів [1; 2; 3]. За останніми підрахунками, структура праць про козацьку старшину за весь час виглядає наступним чином: 50 % присвячені персональному складу, біографіям та генеалогії, 28 % – державотворчій діяльності, 8, 3 % – формуванню старшини, 6 % – духовній сфері старшини, 3 % – дипломатичній діяльності, 2,5 % – військовій діяльності, 2,2 % – політичній культурі і національній свідомості [4, с.179].

Протягом останнього часу відбулись значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань та часткового їх вирішення. Період “первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії ще не завершився, але спостерігаються спроби перейти від накопичення до уточнення і аналізу. На цьому фоні в деяких роботах спостерігається неісторичний підхід, викликаний порушенням як методологічного принципу історизму, так і відсутністю такого методу, як періодизація. Залежно від критерію, періоди можуть бути різними. Критерієм періодизації історії козацької старшини може виступати роль цієї старшини в суспільстві. Згідно цього критерію маємо наступні періоди:

I. зародження і становлення козацької старшини, формування контреліти, що відповідає часу знаходження козацтва у підкоренні річпосполитських адміністративних, судових, військових структур, тобто до 1648 р.

II. Перетворення контреліти в еліту незалежної держави, її диференціація і внутрішньополітична боротьба за владу (1648-1687 рр.).

III. Стабіліція елітарного прошарку і концентрація влади в його руках (1687-1708 рр.)

IV. Втрата елітою верховної влади в державі і переорієнтація на інший владний центр (1708-1764 рр.).

V. Втрата старшиною місцевої влади і поступовий перехід на службу до іншої держави (1764-1783 рр.).

Такий підхід дозволить поетапно проаналізувати еволюцію різних складових елементів старшини: гетьманів, генеральної старшини, полковників, полкової старшини, сотників, сотенної старшини, компанійської старшини, убезпечити дослідження від змішання різночасових проявів процесу функціонування старшини. Огляд історіографії хронологічно стосовно старшини за доби окремих гетьманів уже здійснений [3], відзначимо лише, що найбільш глибоко досліджений період Івана Мазепи, за кількістю – доба Національно-визвольної війни 1648-1676 рр., особливо періоду гетьманування Богдана Хмельницького, і доби гетьмана Івана Мазепи. Завершальний період існування старшини і її інкорпорація до складу російського дворянства, крім методологічних засад, наданих Когутом, має перші фактологічні внески [5; 6; 7].

Введення Гетьманщини до системи цивілізаційних характеристик дещо систематизує напрями дослідження: економічна, політична, біосоціальна і культурна підсистеми [8-12]. Аналіз ролі старшини у всіх чотирьох підсистемах можливий лише завдяки системному і комплексному використанню джерельної бази, причому для дослідження кожної підсистеми необхідно визначити свою джерельну базу [13].

Джерельну базу дослідження останнім часом суттєво доповнили корпуси гетьманські і полковничі універсали [14-18]. Детально досліджують і публікують заповіти старшини О. Кривошея [19-22], А. Попружна [23; 24], часопис “Гілея” опублікував цілу низку таких джерел [25-27].

Головним напрямом досліджень козацької старшини є економічний з акцентом на володіння власністю як визначального чинника [28]. Розглядаючи основні тенденції еволюції діяльності козацької старшини протягом середини XVII-XVIII ст., вчені встановили, що саме економічні потенції нового зверхнього шару поставили старшину в становище нових поміщиків [14]. Процес цей визнається в українській історіографії як цілком закономірний. Та як не парадоксально, економічна сфера діяльності старшини все ще залишається до кінця не вивченою, не останнє місце у зв'язку з цим має аналіз Генерального слідства про маєтності [29] і Румянцевської ревізії [30; 31], джерельний потенціал яких ще чекає на поглиблене використання.

Чекають своїх дослідників проблеми землеволодіння (серед нього і хутірське господарство [32]) та промислових об'єктів (мануфактура, млинарство, винокуріння) власності старшини, еволюція її взаємовідносин з іншими станами тогочасного українського суспільства, вплив старшини на розвиток краю, виявлення економічного стану різних категорій старшини, особливо сотенної і неурядової. Наведемо лише один приклад. У 1723 р. в Миргородському полку існувало 9 фільварків (священиків – 8 і сотника шишацького Лісницького) – 3; колишнього сотника хорольського Федора Глуховця – 1), 35 шинків (полковничі – 4 в Сорочинцях, 1 в Кременчуці, Хомутцях, с. Савинці, Шишаках, Власівці, Поповці; церковних – по 3 в Миргороді і Сорочинцях, 1 в с. Поповці, обозного Родзянки – 2 в Хоролі; сотника шишацького Лісницького – 2; миргородського сотника Мойсея Зарудного в с. Зуївці – 1; полкового хорунжого Черкаса – 1; сотника колишнього сорочинського Жученка – 1, сотника городиського Лавріна Юсенка – 1, монастиря пивського городиського – 1; Горпини Павлихи в Кременчуці – 1, значкового товариша Леонтія Йосиповича в Кибинцях – 1; Прокопа Грека в Хоролі – 1; Прокопа Черняховського в Хоролі – 1, Олексія Волошина в Миргороді – 1, Василя Короленка в Миргороді – 1, Сидора Різника в Миргороді – 1; Устинії Королихи в Миргороді – 1; Білоголового Степана в Миргороді – 1; Івана Попенка в Миргороді – 1 [33]).

Здійснені лише перші спроби характеристики гетьманських палаців, архітекторів в Гетьманщині, будівель полковників. Статки старшини, розміри і тип маєтку, скільки селян працювало, яка продукція і в яких об'ємах вироблялася, що вироблялося на продаж, як організовувалися ярмарки, збір на них податків поки що залишаються поза увагою дослідників.

В системі планування і регулювання економіки більша увага приділялася російському втручанням, а ніж внутрішнім регулятивним процесам. Еволюція рангових маєтностей і рангових селян досліджувалася лише в окремі історичні періоди та в окремих місцевостях, а комплексного щодо часу і території спеціального дослідження бракує.

У порівнянні з дещо застарілими даними Ю. Гаєцького [34; 35] виявлено і доповнено персональний склад старшини шляхом укладення їх реєстру, який нараховує 4392 урядники різних рівнів (рахуючи від сотників і вище за ієрархією), що репрезентували 2921 родину. В історіографії дослідження простежуються два історіографічних рубежі: публікація реєстру в 1997 р. [36] і його передрук у 2004 р. [5] та друге видання реєстру у 2005 р. [37]. З них 276 родин мали по два представники, 141 – по три, 74 – по чотири, 51 – по три, 31 – по шість, 10 – по сім, 12 – по вісім, 13 – по дев'ять, 11 – по десять, 3 – по одинадцять, 2 – по дванадцять, 2 – по тринадцять, 3 – по чотирнадцять, 1 – п'ятнадцять, 2 – по сімнадцять, 1 – дев'ятнадцять [37].

Огляд біографії козацьких ватажків зроблений автором у раніших працях, тому згадаємо лише дослідження останніх років. О. Альфьоров досліджує рід Голубів [38-41], С. Горобець – Шихуцьких [42-45].

З 140 родин правобережних полків відомо 158 полковників: по три – Бути, Дорошенки, Золотаренки, Гамалії, по два – Яненки, Трушенки, Лизогуби, Коваленки (Ковалевські), Гуляницькі, Воронченки, Гродзенки, Бутенки, Безпалі, Богаченки [46]. Для родоводу Богунів важливі згадки про Василя (? – 1629 – 1659) – козак Голтв'янської сотні Чигиринського полку (1649) був полковником (1659) при обороні Гадяча від прибічників Виговського.

З 223 полковників 113 полковничих родин Лівобережжя 32 родини мали кількох представників. Дві родини дали козацькому війську по чотири полковники (Сулими і Самойловичі), 10 родин по три (Танські, Милорадовичі, Лизогуби, Левенці, Ігнатовичі, Золотаренки, Жураховських, Горленки, Гамалії, Апостоли), 20 родин по два (Щербини, Черняки, Розумовські, Пушкаренки, Постоленки, Полуботки, Небаби, Носачі, Максимовичі, Іскри, Кочубеї, Коровки-Вольські, Ілляшенки, Завадовських, Гуляницькі, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Бутрими, Борсуки).

Загалом встановлено 361 полковник з 205 родин Гетьманщини. Одна родина Золотаренків дала козацтву 5 полковників, чотири родини (Сулими, Самойловичі, Бути, Гамалії) – по чотири, 10 родин (Танські, Левенці, Лизогуби, Милорадовичі, Ігнатовичі, Завадовські, Жураховські, Дорошенки, Горленки, Апостоли) – по три, 30 родин (Безпалі, Богаченки, Борсуки, Бутрими, Бутенки, Гладкі, Гаркуші, Галагани, Воронченки, Ганджа, Ковалевські, Коровки-Вольські, Яненки,

Якубовичі, Щербини, Черняки, Трушенки, Розумовські, Гродженки, Гуляницькі, Ілляшенки, Іскри, Пушкарі, Полталенки, Полуботки, Небаби, Мозирі, Максимовичі, Кочубеї, Носачі) – по два.

Серед перспектив досліджень початковий родовід Короленків: Григорій Король (? – 1610 – 1678 – ?) був сотником полковим Миргородського полку (? – 1677 – 1678), його син Іван Григорович (? – 1630 – 1650 – ?) козаком сотні Гаврила Гладченка згаданий як Іван Гриценко (1649 [47, с.377]). Згідно сімейної легенди був полковником миргородським, документи фіксують його як старшину Миргородського полку в 1662 р. [30, с.17]. Стосовно іншого миргородського полковника Григорія Лісницького відомо, що його батько шляхтич Сахно був власником с. Лісняки. В липні 1655 р. його син з Києва передав чолобитну царю з проханням надати жаловану грамоту на с. Лісняки, яким володів його батько за наданням польських королей. Цар в таборі під Смоленськом 24 липня підписав жаловану грамоту, яка була передана з миргородським сотником Кирилом Якимовичем [48, арк.39]. Відомі два села з такою назвою – Лісняки (Лісники) Яготинської сотні існувало вже в 1622 р. і називалося Ліс [49, с.37]. С. Лісняки існувало в кінці XV ст. 1498 р. пан Семен Сколович зобов'язувався платити з цього маєтку 2 копи литовської лічби на користь КПЛ. В 16 ст. уже була Преображенська церква. 1644 р. позов митрополита київського на Голуба пр вирубку через підданих Голуба в с. Лісняк в лісах митрополитчих Росланицьких, Кручинських, Бугаївських і Янконицьких [50, арк.167]. Нині це село Лісники Києво-Святошинського району Київської області. В майбутньому необхідно буде встановити, яке з цих сіл було родовим миргородського полковника.

Серед раніше невідомих полковників у Гадячі згадується Гаврило Рибальченко. У 1649 р. він був козаком Гадяцької сотні [47, с.430], у 1659 р. при обороні Гадяча від прибічників Виговського – полковником. Його син Павло Гаврилович – сотник гадяцький (1659).

Зроблено попередні розвідки персонального складу сотенної старшини усіх полків Гетьманщини, які внесені до реєстру, що включає сотенних отаманів, писарів, осавулів і хорунжих [51; 52; 53]. З'явився перший алфавітний реєстр старшини [54], продовжується публікація деяких її категорій [55; 56]. Назрів час реєстрів військових і полкових канцеляристів, охочекомонної і охочепіхотної старшини, священників, особливо в сільській місцевості. Активно розвивається такий напрямок, як дослідження історії окремих сотень [57; 58; 59; 60; 61; 62; 63].

Регіональні особливості розвитку старшини досліджуються Л. Розсохою (Миргородський полк) [64; 65], В. Мокляком (Полтавський полк) [66], С. Ситим і С. Горобцем (Чернігівський полк).

Останнім часом уточнено структуру старшинських урядів (доповнено такими елементами як старший полковий канцелярист, полковий підканцелярист, сотенний канцелярист, виборними тимчасовими посадами полкових і сотенних комісарів). Вказано на особливу роль уряду городского отамана полкового міста, на падіння ролі генерального обозного і стрімкий ріст впливу генерального писаря. Привернута увага до таких категорій, як військові і полкові капелани (священники). Вдалося здійснити структурні узагальнення старшинської урядової та неурядової ієрархії.

В історіографії подано тенденції еволюції значного військового товариства, вказано, що отриманню такого статусу передувало знаходження на старшинському уряді. Виявлено і складено перелік значних військових товаришів, стосовно яких такі уряди ще необхідно встановити. Відмічені республіканські коріння виникнення такого суспільного інституту, як значного товариства та заміну його бунчужковим товариством, як інституцію гетьманської влади. Вдалося відобразити місце подвійних товаришів (які упускаються у всіх відомих ієрархіях) серед комонних урядників.

У монографії В. Горобця [67] переважно на прикладі Полтавського і Миргородського полків досліджуються різноманітні аспекти соціальної та політичної організації Гетьманщини. Реконструюється інституційна модель організації влади гетьманату, з'ясовуються механізми функціонування її окремих елементів на центральному та місцевому рівнях, простежуються шляхи службового зростання старшин. Закцентовано увагу на судочинство Гетьманату, аналіз якого в антропологічному вимірі допомагає відтворити способи реалізації владних повноважень козацьких старшин у цій сфері, а також з'ясувати матеріальну вигоду суддів від судового та позасудового полагодження конфліктів.

Одним з найважливіших напрямів дослідження стало вивчення державотворчої діяльності козацької старшини, в першу чергу функціонування установ української держави. Заслугує на подальшу увагу дослідників питання діяльності Генеральної військової канцелярії [68; 69], Генерального військового суду, Канцелярії Малоросійського скарбу, Генеральної Малоросійської рахункової канцелярії, канцелярія Генеральної артилерії, Комісії військових судів, полкових рахункових комісій (фонди, яких відносно добре збереглися), їх внутрішньої структури, особового складу, вирішення ними державних та військових справ. Якщо дослідження козацької старшини під час правління першої Малоросійської колегії вже розпочалися [70; 71], то поза увагою лишаються такі періоди діяльності старшини, як її участь у роботі уряду Міністерського правління, другої Малоросійської колегії.

Таким чином, можна констатувати, що проблема ролі старшини у формуванні Української козацької держави хоча і була весь час у полі зору істориків, але поки що не може бути віднесеною до розв'язаних. Завдяки зусиллям дослідників вдалося виокремити коло питань, які необхідно вирішити, серед яких: участь старшини у формуванні правової системи і звичаїв, організації збройних сил і дипломатичних кроках.

Нагальним завданням є ґрунтовне дослідження військових аспектів діяльності козацької старшини, особливо під час польських походів 30-х рр. XVIII ст., Семилітньої війни, російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.

Дипломатичні питання, хоча й перебували у полі зору багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, однак роль старшинських угруповань і окремих старшин на міжнародній арені вивчені все ще недостатньо.

Чекають своїх дослідників проблеми політико-правового статусу козацької старшини і пов'язане з цим питання про збереження статусу шляхти. Українські історики простежують процес еволюції козацької старшини в стан шляхетства, а потім – дворянства, визначили основні її чинники: соціально-економічні, юридичні, соціально-психологічні. Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин. Незважаючи на різні оцінки в історичній науці цієї основної, на нашу думку, дилеми, яку дослідники намагалися вирішити комплексно, вона в цілому вирішується на користь соціально-економічних важелів. Саме протиріччя соціально-економічного характеру в середовищі козацької верхівки на негативний вплив геополітичного чинника українські історики пов'язують з втратою старшиною позиції еліти нації, що мало, у результаті, негативний вплив на долю Гетьманщини взагалі.

Науковцями на різних етапах розвитку історичної науки вивчалися питання перетворення верхівки військової старшини в стан родового шляхетства. Було звернуто увагу на те, що верхівка верства складалася з людей передусім військових.

Найбільша увага науковців була сконцентрована на вивченні співвідношення соціальних та національних чинників у поведінці старшин [72]. Зняті табу на вивчення цілого ряду питань доби середини XVII – кінця XVIII ст. дозволили розпочати процес глибокого і серйозного наукового дослідження політичної свідомості та політичної культури еліти та її ментальності [73]. Залишається слабо дослідженою і тема етнонаціональної ідентичності старшини. Практично ніхто з представників вітчизняної історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. не займався висвітленням розвитку у старшинському середовищі національної ідентичності та усвідомлення мети національно-визвольного руху. Дослідники простежили в українській історичній науці два підходи до характеристики соціально-політичних орієнтирів української шляхти середини – кінця XVIII ст., які умовно можна назвати асиміляторськими та традиціоналістськими.

Нерозв'язаним є питання частки шляхти серед старшини на різних етапах розвитку Української козацької держави [74]. Вагомий внесок у дослідження регіональної історії покозачення шляхти зробив І. Кондратьєв, в полі зору якого опинилося любецьке боярство [58; 59]. Вінницьку і брацлавську шляхту дослідив О. Дан [75], волинську – В. Собчук [76], остерську – В. Кривошея [77, с.15]. З родини Лаців якийсь Іван мешкав у с. Сошняків (1664) [78, арк.42], став сотником Переяславського полку (1666), був учасником козацької делегації гетьмана Брюховецького до Москви.

Окремими проблемами залишаються дослідження джерел формування, статусу та функцій неурядової старшини [79]. Предметами окремих дисертаційних досліджень можуть стати неурядова старшина і кожен з її чотирьох структурних елементів: значне військово [80], бунчукове [81; 82], військово [83; 84] і значкове [85; 86; 87; 88; 89; 90; 91] товариства.

Однією з найменш досліджених проблем історіографії є історія сотенної старшини, ще менше уваги приділено її повноваженням.

Визначена регіональна типологія основних козацько-старшинських угруповань. Виходячи з класифікації старшини та їх угруповань за походженням, часом і тяглістю отримання старшинського уряду, внутрішньо-традиційних регіональних підходів, зовнішньополітичної орієнтації, відзначено її неоднорідність. За часом отримання урядів вони розподілялись на старшину дореволюційного часу і періоду революційних перетворень, на початку Національно-визвольної війни (1648-1663) за регіональними особливостями старшину центрального (корінних полків), західного (козацько-шляхетських полків), північно-східного (полків Чернігівського воєводства), південно-східного (полків січової орієнтації і впливу), надалі – на правобережну і лівобережну (1663-1676), вихідців з Правобережжя і місцевої лівобережної старшини (1676-1687). Надалі за гетьманування Мазепи існували залишки угруповання полків колишньої південно-східної групи – Полтавський, Миргородський, Лубенський і Гадяцький полки. Єдність угруповань першочерговою основою мала причетність до того чи іншого фамільного клану. Протягом XVIII ст. при відсутності реального системоутворюючого стрижня – абсолютної гетьманської влади – зникає

потреба боротьби за неї і як наслідок необхідності козацько-старшинських угруповань. В умовах обмеження і поступового знищення гетьманської влади та влади старшини (1708-1782 рр.) нівелюються її кланові і регіональні відмінності.

Вдалося відобразити не лише на загальнодержавному рівні, але і у багатьох полках наявність та еволюцію старшинських угруповань, серед яких протистояння у Миргородському полку Лісницьких і Гладких, Переяславському – Сулим і Романенків, Ніжинському – Гуляницьких і Золотаренків, Полтавському – Жученків і Герциків, зробити спроби ув'язати внутрішньополкові протиріччя із протиріччями у центрі.

Еволюція місця та ролі неукраїнців у соціальній та національній еліті збігалася з історичними періодами існування української козацької держави. У 1648-1676 рр. вони перебували поруч з українцями в козацькому війську, переймалися їх інтересами, боролися з ворогами України (волохи Апостоли, Скидани, серби Думитрашки-Райчі, Сербини, Новаковичі, греки Мигалевські, Мазаракі, Греки). У 1676-1708 рр. спочатку допомагали утвердженню покозаченої правобережної шляхти на лівобережному гетьманстві, а потім стверджуються і самі в тепер вже й їхній Україні. Протягом 1708-1782 рр. самодержавство активно використовувало неукраїнців для руйнації Гетьманщини та її інкорпорації (волохи Станіславські, Кицеші, Бразули, Афендики, серби Божичі, Милорадовичі, Милютювичі, Требинські, греки Томари, Костянтиновичі, Греки).

Детальне вивчення біографії Миколи Горонескула (? – ран. 1757), який під час прутського походу був волонтером, залишивши “свое отечество в земле Мултянской”, перейшов в Україну, дозволить конкретизувати шляхи службового зростання виходців з Балкан у першій половині XVIII ст. Після прапорщика охотницького полку Василя Танського він став козаком дворянської корогви миргородського полковника (1722 [92, арк.131]). Наступним щаблем ієрархічної драбини для нього стало сотникування у Сорочинській сотні (? – 1723, нак.; повний ? – 1725 – 1737). В другій половині XVII ст. в українське козацьке середовище потрапив волох Олександр Маневич Сандул-Стуров. “Оставив отечество и сродников его с именем... в полковой компании полковым осаулом чрез долгое время был”. Брав участь в походах “1694 з Яковом Лизогубом когда разоряли Белогородщину. За Днепром и паланку взяли 1695 под Казикарменом и в Таване. 1700 з Ефремом Лизогубом же в Нарвском где в пещерах псковских и зимовали. 1704 ходил до Любара где насыпали могилу на границе” [93, арк.1]. Сотник полковий миргородський (? – 1696 – ?). Курінчик полковника Данила Апостола Василь Гончар названий братом Сандула (1711) [94, арк.1].

Найбільше неукраїнського елемента у командних органах козацької армії давали білоруси [95; 96; 97; 98].

Досліджуючи соціальні основи козацтва, вдалося виявити частку родин шляхетського походження у козацькому середовищі. Якщо В. Липинський до шляхтичів зараховував 3,3 %, то наші дослідження дозволяють стверджувати про набагато вищу частку – 12,6 %. В зв'язку з цим є підстави стверджувати, що головним джерелом формування старшини була покозачена шляхта [99; 100], розглянуто деякі причини і підстави переходу у козацьке середовище – баніцію, діяльність підстарост [101].

Окремою темою дослідження має стати міщанство як джерело поповнення старшинських кадрів. Наведемо лише окремі приклади. З старовинного київського міського урядницької родини Кошколдейовичів [102, с.29], порідненої з Кобизевичами бере початки рід отамана курінного (1711 [103, арк.20]) і козака можливого готль'янського (? – 1723 [104, арк.95] – 1731 [105, арк.61] – ?) Созона Кошккалди. З Просур-Суцанських походив сотник богацький Роман Проскура. Він брав участь в прутському поході [106, арк.1]. Як значний військовий товариш у травні 1708 р. купив у богацького жителя Остапа Петренка ліс [107, с.42]. Від ієрархічного злету до спроби закріпачення пройшов рід Черкасів. Його представник Семен Сергійович був осаул військовий у наказного гетьмана Івана Безпалого (? – 1659.26.07. [108, с.399] – ?). Пізніше Стефан Черкас згадувався як козак дворянської корогви миргородського полковника (1722 [92, арк.131]), а козак Миргородського полку Григорія Черкаса у 1754 р. бригадир слобідських полків Капніст намагався закріпачити [109, арк.2].

Аналіз реєстру сотників протягом 1648-1782 рр. засвідчив наявність 153 сотницьких династій, що дає можливість стверджувати про значно більшу роль походження, ніж рахувалося раніше. Якщо дефіцит священицьких місць вів до того, що молодші сини вимушені були ставати дяками і паламарями, опускаючись у соціальній ієрархії, то у козацькому війську нащадки сотників залишалися у елітному середовищі через службу значковими товаришами, тобто зараховувалися до неурядової старшини.

Відсутність серед козацької старшини представників неправославного віросповідання засвідчує жорсткий підхід у релігійному питанні. Представники польських католицьких родів отримували уряди лише як нагороду після переходу до православної віри, всі старшини-євреї були вихрестами, це ж стосувалося і татар.

Відстає розвиток генеалогії козацької старшини слобідських полків і Запорізької Січі, що, в свою чергу, залишає прогалини і стосовно Гетьманщини. Дружина Іван Григорович Зарудного Євдокія була донькою якогось полковника Ізюмського полку. Григорій Зражевський (1734 – ?) службу розпочав з 1764 р., був товмачем на Запорізькій Січі, а перейшовши до Гетьманщини став отаманом сотенним глиньським, військовим товаришем, абшитований був полковим осавулом [110, арк.46]. Тимофій Богданович Долгат (бл. 1743 – ?) службу розпочав з 9 серпня 1758 р., був писарем полку Запорізького (з 1759 [111, арк.12]), полковим старшиною Запорозького Війська низового (з 1760.10.06.); а потім – сотником снятинським (1771.1.10. [112, арк.11] – 1783).

Залишаються не встановленими назви сотень Овруцького, Чорнобильського, Волинського полків. Важливим питанням є вияснення діалектики створення козацьких сотень на базі волостей. Вимагають подальшої географічної локалізації масові переходи козаків правобережних полків на Лівобережжя. Підтримуючи версію дослідниці Н. Герасименко, яка запропонувала версію, що: Марія [113, с.9] (? – 1635 – 1690 – ?) “дружина Павла Єфремовича Апостола була з роду Зеленських”, тобто лубенський полковник Дмитро Михайлович Зеленський був її рідним братом [114, с.78], а вони разом дітьми полковника брацлавського Михайла Зеленського. Цей факт пояснює близькість стосунків Апостолів і Зеленських та значну кількість вихідців з Брацлавщини в оточенні миргородського полковника, а пізніше гетьмана Апостола.

Залишається невстановленим, звідки з Правобережжя перейшли шляхтичі Василь Мартос в Лохвицю, Сергій Криштофович (? – 1655 – 1694 – ?), Василь Слюз – в Сенчу [13, с.686].

Потребує ґрунтовного вивчення культурна підсистема діяльності козацької старшини Гетьманщини, яка включає в себе різні прояви духовного життя та біосоціальної сфери життя української еліти. Тут увага має сконцентруватися на меценатстві [115], освітніх та релігійних потребах. Всі ці питання українськими істориками розглядалися досить фрагментарно. Продовжується і дослідження поглядів козацької старшини [116-119]. Необхідні дослідження як моральності, так і аморальності старшини, церковного і монастирського меценатства, переходу її в священники і ченці.

Вдалося виокремити персональний внесок наукових шкіл і вчених, включаючи й істориків української діаспори, в дослідження козацької старшини. Найбільші успіхи маємо в дослідженні формування старшини в працях С. Леп'явка [120; 121], В. Щербака [122-125], старшинського джерелознавства – М. Ковальського [126; 127], Г. Швидько [128; 129], Ю. Мицика [130-135], М. Крикуна [136-139], В. Кривошеї [140; 141], державотворчій діяльності – В. Смолія і В. Степанкова [73; 142-145], Я. Дашкевича [146-149], О. Гуржія [150-153], З. Когути [154; 155], В. Панашенко [156; 157], В. Горобця [67], адміністративно-територіального поділу – В. Заруби [54], соціально-економічного розвитку – В. Борисенка, О. Путро, політичних угруповань – Т. Яковлевої [158; 159], духовній сфері старшини – Ю. Мицика [160; 161], О. Струкевича [162; 163], І. Дзири [164], А. Бовгиря [165], дипломатичній діяльності – В. Брехуненка [166], В. Горобця [167-169], Т. Чухліба [170-172], військовій діяльності – О. Апанович [173; 174], В. Сергійчука [175; 176], В. Заруби [177], І. Стороженка [178], О. Репана [82; 179; 180], біографістики – Ю. Мицика [130; 181-187], генеалогії – В. Кривошеї [188-197], І. Кривошеї [51; 60; 61; 198-200], В. Томазова [201-205], сфрагістики – І. Ситого [206, с.2-4; 207, с.3; 208-210], О. Однороженко [211-213], вивчення внеску окремих істориків у вивчення проблематики – Ю. Пінчука [214], І. Верби [215; 216].

Подальше і поглиблене вивчення, узагальнення й усвідомлення історіографії козацької старшини залишається актуальним і пріоритетним завданням українських істориків. Поступове виявлення і виправлення спотворених або сфальсифікованих подій, явищ і процесів на черзі дня. В зв'язку з цим відчутною є потреба створення фундаментальної монографії “Козацька старшина Гетьманщини”, в якій найшли відображення всі прояви діяльності української еліти того часу.

Джерела та література

1. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: сучасний стан дослідження // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XVI. – К., 2007.
2. Кривошея В.В. Персональний склад української козацької старшини: стан та перспективи дослідження // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 28.
3. Кривошея В.В., Фицик Л.А. Українська козацька старшина (огляд літератури) // Гілея. – 2005. – № 2.
4. Фицик Л.А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини 1648-1782 рр. (Історіографія проблеми). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
5. Кривошея В.В. Українська козацька старшина // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В. Недак, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К., 2004.
6. Кривошея В.В. Генеалогія української шляхти (до питання інкорпорації української козацької старшини до складу російського дворянства) // Гілея. – 2008. – Вип. 14.

7. Степанчук Ю.С. Тема інкорпорації українських земель до складу Російської імперії у сучасній історіографії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П.С. – Вип. 16. Серія: Історія. – Вінниця, 2009.
8. Кривошея В.В. Актуальні питання цивілізаційної характеристики Гетьманщини // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 32.
9. Кривошея В.В. Козацько-гетьманська держава (До характеристики культурної підсистеми) // Регіональні проблеми української історії. Зб. наук. праць. – Вип. 1. – Умань, 2008.
10. Кривошея В.В. Українська козацька держава: до питання цивілізаційних характеристик // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – К., 2006. – Вип. 3.
11. Кривошея В.В. Українське козацтво в світлі цивілізаційного підходу // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2004. – № 5.
12. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Козацько-гетьманська держава (до характеристики біосоціальної підсистеми) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Одеса, 2007. – № 16 (53).
13. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. IV.
14. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / І. Крип'якевич, І. Бутич (упор.), В. Смолій та інші. НАН України, Інститут історії України. – К., 1998.
15. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. / Упорядкування І. Бутич. – К. – Львів, 2002.
16. Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / Упорядкування В. Ринсевича. – К., 2008.
17. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004.
18. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарнавського / Підготував до друку та передмова І. Ситого // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1-6.
19. Кривошея О.В. Духовні заповіді козацької старшини як історичне джерело // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI.
20. Кривошея О.В. Збірка духовних заповітів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 8.
21. Кривошея О.В. Тестаменти як джерело до історії духовенства // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008.
22. Кривошея О.В. Трансформації маєткових господарств козацької старшини (за матеріалами духовних testamentів) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів.
23. Попружна А. До соціально-побутового портрету жінки (за матеріалами духівниць козацької старшини XVII-XVIII ст.) // Батурицькі читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007.
24. Попружна А. Духовні заповіді як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами testamentів другої половини XVII-XVIII ст.) // Матеріали науково-практичної конференції "Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття". – Ніжин, 2006.
25. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський // Гілея. – 2008. – Вип. 16.
26. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Черняк // Гілея. – 2009. – Вип. 18.
27. Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. Українська козацька старшина: стан та перспективи дослідження // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. XII.
28. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку: 1648-1782 рр.: Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 1998.
29. Швидько Г.К. Ревізії маєтностей як джерело з історії землеволодіння Гетьманщини першої третини XVIII ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1997.
30. Петrenchенко І.Є. Любеч у 2-й половині XVIII ст.: за даними описово-статистичних джерел // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичні долі Київської Русі. – Чернігів, 1997.
31. Путро О.І. Генеральний опис 1765-1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7.
32. Гурій О. Український хутір XV-XVIII ст. Історичний напис. – К., 2007.
33. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. І. – № 54479.
34. Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – V. 1-2. – Cambridge, 1978.
35. Gajecy G. Cossack general staff officers // Баран О., Герус О.В., Розумний Я. Ювілейний збірник Української вільної академії наук в Канаді. – Венніпег-Манітоба, 1996.
36. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – К., 1997.

37. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге. – К., 2005.
38. Алфьоров О. Виникнення та становлення роду Голубів: кінець 15-16 ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 7. – Львів, 2009.
39. Алфьоров О. Рід Голубів у добу Івана Мазепи. "Самойловщики" // Доба гетьмана Івана Мазепи у європейській історії: міфи та реалії. – К., 2009.
40. Алфьоров О.С. До історії покозаченої української аристократії (представники роду Голубів XVI-XVIII ст.) // Гетьманський альманах. – К., 2003.
41. Алфьоров О. Старшинський Рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне та майнове становище слобідської гілки другої половині XVII – початку XX ст. – Біла Церква, 2009.
42. Горобець С. "Збирач земель" Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. IV. – Львів, 2004.
43. Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5.
44. Горобець С. Петро Стефанович чи Петро Шихуцький? // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6.
45. Горобець С. Ройський сотник Степан Шихуцький // Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007.
46. Кривошея В., Панашенко В. Правобережна козацька старшина // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В. Недяк, керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, ілюстратор. – К., 2004.
47. Релан О. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735-1739 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003.
48. ІР НБУ. – Ф. II. – № 15557-15561.
49. Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 1.
50. ІР НБУ. – Ф. I. – № 4104.
51. Кривошея І.І. Родоводи Воронківської сотенної старшини (Переяславський полк XVII-XVIII ст.) // Генеалогічні Записки українського геральдичного товариства. Вип. III. – Біла Церква, 2002.
52. Кривошея І.І. Борзнянська сотня: родоводи козацько-старшинські (XVII-XVIII ст.) // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Збірник матеріалів II Міжнародної конференції / Упор. Страшко Є.М. – Ніжин, 2005.
53. Кривошея І.І. Старшинські родоводи XVII-XVIII ст. (Бубнівська сотня Переяславського полку) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 11. – К., 2002.
54. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007.
55. Кривошея В.В. Абетковий перелік козацьких старшинських родин (на прикладі Смілянської сотні Лубенського полку) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001.
56. Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Абетка генеральної старшини (1648-1783 рр.) // Гілея. – 2009. – Вип. 21.
57. Кондратьєв І. Під Литвою, Москвою та Польщею. – Чернігів, 2005.
58. Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999.
59. Кондратьєв І.В. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV-XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2005.
60. Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. – К., 1999.
61. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. I. Борзна. II. Волинка. – К., 1999.
62. Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа. – Чернігів, 2003.
63. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. – Чернігів, 2002.
64. Розсоха Л. Миргородщина козацька і Гоголівська. – Миргород, 2009.
65. Розсоха Л. Села і хутори Миргородщини XVII-XX століть. Матеріали до історико-топографічних студій. – Миргород, 2008.
66. Мокляк В. Полтавщина козацька: Від Люблінської унії до Коломацької ради. – Полтава, 2008.
67. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.
68. Апанович О.М. Генеральна канцелярія // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2.
69. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.
70. Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформи державного устрою України. 1722-1727 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993.
71. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. I.
72. Панашенко В.В. Побут і звичаї козацької старшини // Українська козацька держава. – К., 1994.
73. Полтавець С.В. Українська політична думка середини XVII століття. – К., 2009.

74. Степанков В.А. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку (Матеріали третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1993.
75. Дан О. Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність. 1648-1676 рр. – К., 2004.
76. Собчук В. Шляхта волинського походження в реєстрі Війська Запорозького 1649 року // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я.Пеленський. – К. – Філадельфія, 1994.
77. Кривошея В.В. Вузлові протиріччя як передумови національної революції середини XVII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIV: Національні і соціальні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів (до 90-річчя УНР). – Запоріжжя, 2008.
78. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 278.
79. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина // Гілея. – 2008. – Вип. 15.
80. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство. – К., 2008.
81. Панашенко В. Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – № 5.
82. Репан О.А. Бунчукове товариство у 1735-1739 роках // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001.
83. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. – Ч. 3. – Кн. 2. Військове товариство. – К., 2008.
84. Панашенко В. Військові товариші // Київська старовина. – 1998. – № 3.
85. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. – Ч. 3. – Кн. 3. Значкове товариство. – К., 2008.
86. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (На прикладі м. Стародуба) // Сіверянський літопис. – 2009 – № 2-3.
87. Кривошея І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років // Гілея. – 2009. – Вип. 19.
88. Кривошея І.І. “Сказки” козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело // Український історичний журнал. – 2009. – № 3.
89. Панашенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4.
90. Панашенко В. Значкові товариші // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7.
91. Репан О.А. Значкове товариство у 1735-1739 рр. // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 2.
92. ЦДІАУК. – Ф. 102. – Оп. 2. – Спр. 100.
93. ЦДІАУК. – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 34.
94. ЦДІАУК. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 101.
95. Кривошея В.В. Взгляди казачей старшини на “московитов”: дифференціація, еволюція // Украина и украинцы: образы представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии. – М., 2008.
96. Мицик Ю.А. Albaruthenica. – К., 2009.
97. Степанчук Ю.С. Білоруське питання у зовнішній політиці українських гетьманів (1654-1659 рр.) // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаємодзеянне і узаемауплывы. Матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Гомель, 9-10 кастрычніка 2008 г. – Гомель, 2008.
98. Степанчук Ю.С. Трансформація політичних поглядів українських гетьманів на білоруське питання Пилявецька битва: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Пилявецька битва в історії України” (до 360-річчя битви під Пилявцями). – Хмельницький, 2008.
99. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів – Люблін, 1996.
100. Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы освободительной войны // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.
101. Кривошея В.В. До причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Гілея. – 2009. – Вип. 23.
102. Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2.
103. ЦДІАУК. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 19.
104. ІР НБУ. – Ф. І. – № 54479.
105. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19315.
106. ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 2. – Спр. 388а.
107. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // ЗНТШ в Мюнхені. – Мюнхен, 1947. – Т. 157: Праці історично-філософської секції.
108. Акты ЮЗР. – Т. XV.

109. ЦДІАУК. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 102.
110. ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 528/245. – Ч. I.
111. ЦДІАУК. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2927.
112. ЦДІАУК. – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 234.
113. Крупницький третьє-класный монастырь св. Николая. – Чернигов, 1862.
114. Герасименко Н. До родоводу Апостолів // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996.
115. Ступак Ф. Меценатство гетьманів та козацької старшини // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К., 2004.
116. Степанчук Ю.С. Причини трансформації поглядів козацької старшини стосовно переяславсько-московського договору у 1654-1657 років // Гілея. – Вип. 13. – 2008.
117. Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького та козацької старшини щодо функцій генеральної (військової) ради в період 1648-1657 рр. // Матеріали Другої науково-практичної конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України” (19 вересня 2007 р., м. Хмельницький). – Хмельницький, 2007.
118. Степанчук Ю.С. Трансформація політичних поглядів козацької старшини Гетьманщини щодо повноважень загальної козацької ради у другій половині XVII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1.
119. Степанчук Ю.С. Трансформація політичних поглядів козацької старшини щодо місця і ролі Запорізької Січі у політичному житті Гетьманщини другої половини XVII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. / За заг. ред. проф. Григорчука П.С. Вип. 13. Серія: Історія. – Вінниця, 2008.
120. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999.
121. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
122. Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 5.
123. Щербак В. Нова влада (до початків формування козацької старшини) // Неопалима купина. – 1995. – № 5-6.
124. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
125. Щербак В.О. Козацький реєстр 1638 р. як історичне джерело // Наукові записки / Національний університет “Києво-Могилянської академії”. – Т. 20. Історичні науки. – Ч. 2. – К., 2002.
126. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. – Київ-Дніпропетровськ. 13-17 травня 1991 р. у трьох випусках. – К., 1993.
127. Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв.: Учеб. пособие. – Днепропетровск, 1984.
128. Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. – К. – Нью-Йорк, 2002.
129. Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001.
130. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1997. – Т. 233.
131. Мицик Ю. Огляд джерел з історії України та Росії XV-XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4.
132. Мицик Ю. Регести з документів “татарського відділу” Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI-XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К., 2002.
133. Мицик Ю.А. “Козацький відділ” фонду “архів коронний у Варшаві” АГАД // Історія і особистість історика: Зб. наук. пр., присвяч. 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004.
134. Мицик Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа. – Днепропетровск, 1983.
135. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
136. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2-3.
137. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. 1999-2000. – Львів, 2000.
138. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред. Л. Зашкільняка та М. Крикуна. – Львів, 1998.
139. Крикун М. Корсунська рада 1669 р. // Записки НТШ. – Т. ССXXX XVIII. – Праці історико-філософської секції. – Львів, 1999.
140. Кривошея В.В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2005. – № 1.

141. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998.
142. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
143. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
144. Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8.
145. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999.
146. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 2-3.
147. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // Український історичний журнал. – 1990. – № 12.
148. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI-XVII ст. // Сучасність. – 1992. – № 5.
149. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222.
150. Гуржій О. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999.
151. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998.
152. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
153. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна крізь віки. – Т. 8. – К., 1999.
154. Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.
155. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К., 1996.
156. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.). – К., 1997.
157. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1995.
158. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. – К., 1998.
159. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003.
160. Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – К., 2007. – Т. 2.
161. Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978.
162. Струкевич О. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – Вип. 3. – К., 2003.
163. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002.
164. Дзира І. Козацьке літописання 30-х-80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006.
165. Бовгиря А.М. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва. Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2.
166. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005.
167. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. – К., 2001.
168. Горобець В.М. Проблема легітимізації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654-1665). Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2002.
169. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
170. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003.
171. Чухліб Т.В. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683-1684 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 5.
172. Чухліб Т.В. Українсько-російські договори 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків // Український історичний журнал. – 1994. – № 3.
173. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50-70 роки XVII ст. – К., 1961.
174. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968.
175. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996.
176. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991.
177. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ, 2003.
178. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Книга 1. Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996.
179. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках. // Київська старовина. – 2000. – № 1.

180. Репан О. Останній похід Григорія Грабянки // Бористен. – 1995. – № 4.
181. Мицик Ю. Герасим Яцкевич // Полководці Війська Запорозького. – Кн. 2. Козацька спадщина. – К., 2004.
182. Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна у минулому. – Київ. – Львів, 1994. – Вип. 5.
183. Мицик Ю. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 2. Козацька спадщина. – К., 2004.
184. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
185. Мицик Ю. Про видання "Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини" // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2000. – Т. 5. – № 1.
186. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.
187. Мицик Ю. Филон Гаркуша // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 2. Козацька спадщина. – К., 2004.
188. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. – К., 2004.
189. Кривошея В. Вінничина козацька (персональний склад старшини) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Григорчук П.С. та ін. – К., 1999.
190. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002.
191. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К., 2004.
192. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2.
193. Кривошея В. Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна вчора, сьогодні, завтра. Зб. наук. пр. / Ред. колегія: Вашкевич В. та ін. – К., 1999.
194. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. – К., 2002.
195. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008.
196. Кривошея В.В. Матеріали до історії та генеалогії Корсунського полку // Корсунський часопис. – 1997. – № 5.
197. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). – В 2-х ч. – К., 1998.
198. Кривошея В., Кривошея І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Березань. – К., 2001.
199. Кривошея В., Кривошея І. Родовідні козаків Терехтимирівської сотні // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5.
200. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку: 1648-1782 рр. Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 1998.
201. Томазов В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя. – Ч. 2. – К., 1995.
202. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006.
203. Томазов В. До історії української гілки старовинного роду Томар // Українська біографістика. – Вип. 2. – К., 1999.
204. Томазов В. К генеалогії рода Модзалевских (потомство стародубського полковника Тимофея Алексеевича) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996.
205. Томазов В. Рід Кир'якових // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В. Смолія. – К., 2001.
206. Ситий І. До історії судових печаток Гетьманщини – Знак. – 2003. – Ч. 27.
207. Ситий І. Печатка Генерального військового суду. — Знак. – 1997. – Ч. 14.
208. Ситий І. Печатки військових канцеляристів. – Знак. – 2003. – Ч. 29.
209. Ситий І.М. Козацькі печатки Гетьманщини с. 17-18 ст. за архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2002.
210. Ситий І.М. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 4. – № 1.
211. Однороженко О. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. – Знак. – 2000. – Ч. 20.
212. Однороженко О. Печатка Данила Апостола. – Знак. – 1998. – Ч. 17.
213. Однороженко О. Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII-XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Число 10. – Ч. 1.
214. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817-1885. – К., 1998.
215. Верба І.В. Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920-1940-х рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 2000.
216. Верба І. Українські аристократи-державотворці XVII ст. в науковому доробку Олександра Оглоблина // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України (Матеріали міжнародної науково-освітньої конференції). – Львів, 1996.

Summary

The article gives a detailed description of historiography of the Cossack starshyna. Having analyzed the modern level of investigation of this problem, the author proves the conclusion that creating a fundamental monography „Cossack starshyna of Hetmanship” covering all the activities of Ukrainian elite of those times is one of the most important tasks for modern Ukrainian historians.

О. К. Струкевич

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ У СПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Останнім часом з'явилися роботи, що безпосередньо підпорядковані розгляду даної теми. Це, зокрема, дослідження В.С. Степанкова, спрямовані на аналіз теми соборності в політиці Б. Хмельницького [1], зусиль П. Дорошенка у справі збереження цілісності України наприкінці 60-х рр. XVII ст. [2] Об'єднавча політика Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, П. Дорошенка в контексті тієї обставини, що ліво- і правобережні гетьмани мали різних монархів-протекторів, проаналізував Т.В. Чухліб [3].

Сьогодні наукова історична громадськість отримала змогу познайомитися з працею Т. Олексюка. У темі соборності автор виділяє цілу низку аспектів, а серед них і ті, що є складовою соціокультурного фону історичного минулого, а саме: суспільно-політичний та етнокультурний [4, с.71]. Окремо в територіальному аспекті він виділяє роль козацтва XVII ст. та України-Гетьманщини у становленні тогочасного територіального розселення українців [4, с.84].

У даній статті пропонується розглянути питання соборності в політико-культурному аспекті, охарактеризувати соборність як політичну цінність, яка впливала на визначення тогочасної української внутрішньої та зовнішньої політики.

Її виокремлення із більш загальної, базової цінності “суверенітет” передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Дана орієнтація супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Орієнтація на соборність лежала біля самих витоків Української козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою протекцію “...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...” [5, с.626-627]. Підкреслимо, що дана цінність на початку Національно-визвольної революції не існувала у вигляді надбання лише окремих елітарних осіб чи груп. Так, Б. Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи у похід проти Польщі, 6 травня 1649 р. гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до Московського кордону [6, с.12]. Отже, ідея соборності була настільки поширеною, що гетьман вважав за можливе її використовувати для пояснення мети своєї діяльності представникам найширших верств українського суспільства.

Як показали дослідження В. Смолія та В. Степанкова, реалізація ідеї соборності залишалася одним із провідних рушіїв політики Великого Гетьмана до останнього його подиху [6, с.94-93]. Не виходила вона з поля зору й усіх без виключення наступних володарів гетьманських клейнодів та їх оточення.

Одним із яскравих проявів даної ціннісної спрямованості стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та Вічного Миру, які узаконювали територіальний поділ України між польською та російською коронами. Факт розділення старшинство сприймало виключно як шкоду для Української держави. Так, категорично негативно у листі від 1 грудня 1669 р. до повноважних послів у Андрусові оцінював укладені домовленості П. Дорошенко. Він, зокрема, вважав, що з укладенням перемир'я Україна “нині поділена і розірвана на шматки... і того заради в кровопролиття зануритися примушеною є” [7, с.96]. Я. Лизогуб у листі 1669 р. до переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі висловлював впевненість, що ні П. Дорошенко, ні Д. Многогрішний не бажали б “того утверджувати роздвоєння між Україною, яким ніхто з українських людей в майбутні часи користі не здобуде, те чужим народам на користь” [8, с.115].

Як засвідчують документи, цінністю соборності члени родини Дорошенків не лише легітимізували свої політичні акції, але й підпорядковували їй власні вчинки, дарма що вони могли суперечити їх приватним інтересам та амбіціям. Так, коли цар через свого посланця Ф. Бобровича запропонував П. Дорошенку поставити його брата Андрія гетьманом Лівобережжя, “щоб жили в